

Katarzyna Sanocka-Tureczek

CMENARZE NA OBSZARZE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA LUBUSKEGO
W LATACH 1945 - 1975

Koniec II wojny światowej położył podstawy pod nowy rozdział w dziejach Polski. Przydzielone Polsce tzw. Ziemie Zachodnie i Północne włączyły w obręb dyskusji nad tym obszarem problem zastanego tu dziedzictwa kulturowego. Jednakże dopiero nowa sytuacja polityczna po 1989 roku sprowokowała dyskusje, badania, o niespotykanej dotąd tematyce, której z lupą szukać w publikacjach między 1945 a 1989 rokiem. Ziemie przyłączone po 1945 roku do Polski nie potrzebowały już piastowskiej legitymizacji, lecz wszechstronnych badań naukowych. Takim formalnym zaczątkiem nowej rzeczywistości był „Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 roku”, w którym pojawiła się m.in. kwestia dziedzictwa kulturowego¹. Nowy, trafiający w sedno problemu, punkt widzenia historii obszarów, tak długo postrzeganych przez pryzmat tzw. rewizjonizmu niemieckiego, spowodował szybką reakcję środowiska naukowego. Fakt ten może jedynie cieszyć. Wiadomo jednak, że owo, szeroko interpretowane „dziedzictwo kulturowe” w swej materialnej formie, nie powstało dopiero w 1991 roku, że istniało przez te wszystkie lata po 1945 roku, i było zdane na łaskę i niełaskę człowieka, uwikłanego w teraźniejszość i przeszłość. Rozpoczęta w latach 90., dziś bardzo silna, popularyzacja problematyki „Ziem Odzyskanych” czy „Ziem Zachodnich”², niestety, fizycznie nie jest już w stanie przywrócić wielu bezcennych zabytków z tych terenów. Pewnym „zadośćuczynieniem” są więc starania przywrócenia pamięci o nich.

Powszechnie wiadomo, że o zgubnym losie zabytków kultury materialnej przesądziły działania wojenne, ale jak na ironię, to w czasach pokoju, wiele z nich nie zdołało się oprzeć celowym działaniom centralnych i lokalnych władz, a także „samowoli porządkowej” przybyłych tu osadników, po 1945 roku. Skalę problemu można rozpatrywać przeglądając archiwa pod kątem losów spuścizny kulturowej, której niewątpliwie istotną częścią są dawne nekropolie. Cmentarze są doskonałym przykładem kształtowania się powojennych nastrojów i stosunku do dziedzictwa kulturowego, a obszar wchodzący w latach 1950 - 1975 w skład woj. zielonogórskiego stanowi niezaprzeczalne źródło do tychże badań.

Z przynależności do trzech województw (szczecińskie, poznańskie, wrocławskie), obszarów wchodzących obecnie w skład województwa lubuskiego, reformą administracyjną w 1950 roku utworzono jedno województwo - zielonogórskie. Poza administracyjnym uporządkowaniem, oznaczało to połączenie ziem o różnych tradycjach historycznych: fragmentu Wielkopolski, Dolnego Śląska, Łużyc, Brandenburgii, Pomorza Zachodniego. Na skutek wymiany ludnościowej, jak miała miejsce na omawianym obszarze jeszcze przed oficjalnym zakończeniem działań wojennych, jak i po wojnie, reprezentantem tychże tradycji, stały się pozostałości kultury duchowej i materialnej - dziś zabytki.

Zaraz po wojnie, ze strony władz państwowych wyszedł szereg rozporządzeń traktujących o losach zabytków nieruchomych i ruchomych Ziem Odzyskanych, a tym samym i cmentarzy. Ich wspólnym mianownikiem było usuwanie śladów niemieckości i nadawanie tam, gdzie było to tylko możliwe, polskiej racji bytu³. Akcja odniemczania objęła wszelkie przejawy życia społecznego, miano, bowiem

¹ Rzeczpospolita, nr 142 z 20.06.1991, s. 4.

² Zob. m.in. *Ochrona dziedzictwa kulturowego zachodnich i północnych ziem Polski*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995; *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997; M. Zybur, *Pomniki niemieckiej przeszłości. Dziedzictwo kultury niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski*, Warszawa 1999; *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000; *Zeszyty Instytutu Zachodniego; Siedlisko; Cz. Osękowski, Ziemia Odzyskana w latach 1945 - 2005. Społeczeństwo-władza-gospodarka*, Zielona Góra 2006.

³ O polityce władz polskich wobec Ziem Zachodnich w pierwszych latach powojennych zob. Z. Mazur, *O degermanizacji Dolnego Śląska (1948)*, Siedlisko, nr 2/2006, s. 23 - 29; M. Rutowska, *Elementy polityki wobec*

zwalczać „(...) posługiwanie się językiem niemieckim dzieci szkolnych poza lekcjami (...)”, usuwać napisy na „(...) budynkach urzędów i prywatnych mieszkań (...)”, zlikwidować niemieckie popielniczki, podstawki, spolszczać imiona i nazwiska, zakazać słuchania niemieckich piosenek, kompozytorów (Wagner), a co najważniejsze, zwrócono uwagę, że „(...) usuwanie (napisów) winno być również zastosowane w kościołach i kaplicach, cmentarze, krzyże przydrożne, obiekty kultu religijnego chyba, że noszą one charakter zabytkowy (...)”⁴. Wyniki pierwszych działań „repolonizacyjnych” nie były zadowalające dla władz centralnych, bowiem w kwietniu 1948 roku wydano kolejny okólnik w tej sprawie. Między wierszami pisma, wyczytujemy, że: „(...) Wreszcie akcją usuwania niemieckich napisów objąć należy: kościoły, kaplice, cmentarze, krzyże przydrożne itp. obiekty kultu religijnego, chyba że dany obiekt nosi wybitny charakter zabytkowy, co w każdym wątpliwym przypadku kompetentna władza musi określić (...)”⁵. W przytoczonym fragmencie warto zwrócić uwagę na wyrażenie „wybitny”. Zaraz po wojnie, niewielu określiłoby tym przymiotnikiem ponemiecką spuściznę sepulkralną. Należy w tym miejscu wskazać również na małą skuteczność służb konserwatorskich w pierwszych latach powojennych⁶. Szansa przypisania dziełu sztuki sepulkralnej kategorii zabytkowej była nikła, świadczą niewątpliwie o tym, nie uzupełnione do dziś karty ewidencji zabytków. Pierwszorzędnym zadaniem w pierwszych powojennych latach w które „uwikłano” służby konserwatorskie była odbudowa i uporządkowanie miast i wsi, a i tu niewielki głos konserwatora można współcześnie prześledzić, przyglądając się chociażby zabudowie staromiejskiej wielu lubuskich miast i miasteczek, gdzie oryginalną architekturę i infrastrukturę częstokroć zastępowano chaotycznie rozmieszczonymi blokowiskami. Rozpatrywanie i ocena działalności konserwatora zabytków należy do odrębnych zagadnień, trudno jednak kwestię tę pominąć, gdy pod lupę badawczą weźmie się masową likwidację cmentarzy na terenie byłego województwa zielonogórskiego.

W drugiej połowie l. 50 konsekwentnie przystąpiono do akcji porządkowania cmentarzy na terenie kraju. W kwietniu 1957 roku do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze wpłynęło pismo z Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, dotyczące zamykania cmentarzy nieczynnych. Pismo zawierało wnioski i dalsze wytyczne, które opierały się na wynikach zleconej wcześniej ewidencji cmentarzy. Cmentarze podzielono na:

„(...) 1. cmentarze wyznaniowe czynne, należące do gmin wyznaniowych, posiadające duży zasób powierzchni grzebalnej, która wystarczy na dziesiątki lat dalszej eksploatacji. 2. cmentarze wyznaniowe nieczynne, opuszczone, stanowiące własność Skarbu Państwa:

a/ kwalifikujące się do zamknięcia, wyeksploatowane, którymi w przeważającej mierze nikt się nie zajmował i wskutek tego dewastacja ich stale się powiększała,

b/ kwalifikujące się po zamknięciu do likwidacji ze względu na upływanie 50-letniego okresu od ostatniego pogrzebu. Cmentarzy tych jest na terenie kraju niewiele, jednakże należałoby się nimi zająć w pierwszym rzędzie, gdyż stanowią one w miastach powierzchnie, nie dodające miastom uroku, a nieraz są ich prawdziwą plagą. Wskutek dużego zaniedbania i dewastacji niektóre z nich straciły już właściwie charakter cmentarzy i są miejscem wypasu bydła lub też gromadzenia się różnego rodzaju mętów społecznych. Z tych względów należy przystąpić do ich zamknięcia, w celu późniejszego wykorzystania terenów pocmentarnych, zgodnie z planami zagospodarowania przestrzennego. Ponieważ cmentarze te położone są przeważnie w centrum miast, stanowić mogą po niedużym nakładzie inwestycyjnym na przebudowę, przy odpowiednim wykorzystaniu istniejących drzewostanów, np. parki lub zieleńce, a więc miejsca spacerów i wypoczynku miejscowego społeczeństwa.

---

niemieckiej spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich (1945 - 1950) (w:) Wspólne dziedzictwo, s. 167 - 200; M. Zybura, *Pomniki*, s. 14 - 29; Z. Czarnuch, *Oswajanie krajobrazu. Polscy osadnicy w dorzeczu dolnej Warty* (w:) Wokół niemieckiego, s. 169 - 190.

⁴ Cyt. za M. Rutowska, *Kilka dokumentów z lat czterdziestych* (w:) Wokół niemieckiego, s. 296.

⁵ Tamże, s. 298.

⁶ S. Kowalski, *Ochrona zabytków na Środkowym Nadodrzu po 1945 roku* (w:) Ochrona dziedzictwa, s. 119, tam też literatura przedmiotu. Por. też M. Przyłęcki, *Ochrona i konserwacja zabytków na Dolnym Śląsku w latach 1945 - 1970* (w:) Ochrona dziedzictwa, s. 73 - 100.

W oparciu o nadesłaną w swoim czasie ewidencję cmentarzy Ministerstwo przedkłada propozycję globalnego zamknięcia niektórych cmentarzy, z prośbą o ich przeanalizowanie i wniesienie ewentualnych uwag czy uzupełnień (...)”⁷.

Decydującym jednak krokiem na szczeblu władz centralnych, była ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych. W praktyce decyzję odnośnie zamykania cmentarzy komunalnych, podejmował Minister Gospodarki Komunalnej w porozumieniu z Ministrem Zdrowia, natomiast w przypadku cmentarzy wyznaniowych – w porozumieniu z Urzędem do Spraw Wyznań. Gdyby teren cmentarza chciano przeznaczyć na inny cel przed upływem 40 lat od ostatniego pochówku, decyzja należeć miała do MGK, działającego w porozumieniu z Ministrem Zdrowia, Kultury i Sztuki oraz Urzędem do Spraw Wyznań. Ministerstwo określiło również urzędową drogę zamykania cmentarzy. Do Prezydiów trafił okólnik MGK Nr 24 z dnia 11 maja 1960 roku w sprawie przedkładania wniosków o zamykanie i likwidację cmentarzy, który w dwa lata później zastąpiono nowymi wytycznymi, określonymi w piśmie okólnym Nr 3 z dnia 27 stycznia 1962 roku w sprawie przedkładania wniosków o zamykanie i likwidację cmentarzy. Wg drugiej, „poprawionej” wersji wniosków o zamknięcie cmentarza powinien zostać przygotowany przez organ d/s gospodarki komunalnej przy prezydium, na terenie którego znajduje się ów cmentarz. W treści należało podać uzasadnienie, w załącznikach natomiast: „(...)a/ opis cmentarza w chwili postawienia wniosku o jego zamknięcie, b/ odrys planu sytuacyjnego cmentarza, c/ wyciąg z katastru gruntowego (...)”⁸. Wszystko miało odbywać się w porozumieniu z Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej wypowiadającej się po zasięgnięciu opinii u Wojewódzkiego Państwowego Inspektora Sanitarnego, w przypadku cmentarzy wyznaniowych także w Wydziale do Spraw Wyznań przy PWRN, a gdyby miałyby być to przedterminowa likwidacja, dodatkowo, z właściwą komisją planowania gospodarczego co do przeznaczenia terenu pocmentarnego i z Wydziałem Kultury i Sztuki przy PWRN⁹. Następnie, po uchwaleniu, w dalszym trybie postępowania taki wniosek trafiał do MGK.

Jakiegokolwiek idee przyświecałyby decyzjom Ministerstwa, z pewnością były odpowiedzią na skomplikowaną spuściznę kulturową Ziemi Zachodnich i legalizacją działań zmierzających do jej uporządkowania. Na efekty nie trzeba więc było długo czekać. Zarządzeniem Ministra Gospodarki Komunalnej z 10 marca 1961 roku, na terenie województwa zielonogórskiego zamknięto 668 cmentarzy o łącznej powierzchni 411,20 ha¹⁰. Do zarządzenia dołączono zestawienie zbiorcze tychże cmentarzy z podziałem na powiaty (zob. załącznik 1).

Po tym pierwszym etapie porządkowania cmentarzy - określa się w źródłach cały ten proces - do PWRN w Zielonej Górze wpłynęły kolejne wnioski o zamykanie miejsc pochówków dawnych mieszkańców województwa. Przeglądając spuściznę archiwalną zielonogórskiego PWRN pod kątem cmentarnictwa nie trudno jednak nie zauważyć, że 1961 rok był niezwykle istotnym, bowiem nie tylko stał się bodźcem do kategorycznego rozwiązania kwestii innych nieczynnych założeń cmentarnych, ale również rozpoczął najmniej pozytywną z punktu widzenia poruszanych tu zagadnień, falę likwidacji.

Jeżeli w pierwszych latach powojennych wiele zabytkowych obiektów sepulkralnych ucierpiało na skutek akcji „odniemczania” Ziemi Odzyskanych, to w rzeczywistości w latach 60. i na początku 70. bezwzględnie się do nich ustosunkowano. W dokumentach Prezydiów likwidację na ogół uzasadniano planami zagospodarowania przestrzennego miast i wsi, czy terenów wokół miejscowości. Najbardziej przychylnie odnoszono się do planów, które nie naruszały „(...) zasady wykorzystywania tych terenów w sposób zapewniający poszanowanie dla miejsc pochowania prochów ludzkich (...)”, a więc preferowano: „(...) przeznaczenie terenów pocmentarnych na urządzenie parków, zieleńców, zieleni osie-

⁷ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze z siedzibą w Starym Kisielinie (dalej cyt. APZG), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze (dalej cyt. PWRNZG), *Pismo MGK z 27 kwietnia 1957 roku w sprawie zamknięcia cmentarzy nieczynnych*, nr sygn: 3468.

⁸ APZG, PWRNZG, *Pismo okólnie MGK nr 3 w sprawie przedkładania wniosków o zamykanie i likwidację cmentarzy*, nr sygn: 3471.

⁹ Tamże.

¹⁰ *Zarządzenie w sprawie zamknięcia cmentarzy na terenie woj. zielonogórskiego z dnia 10 marca 1961*, Tamże.

dlowej, pod zadrzewienie lub zalesienie (...)”, jednak takie wytyczne dla postępowania w zakresie cmentarnictwa MGK wydało dopiero w załączniku do okólnika nr 2 z dnia 4 grudnia 1971 roku¹¹.

Pozostałością „porządkowania” cmentarzy na terenie byłego województwa zielonogórskiego po 1961 jest m.in. „Informacja o stanie posiadania, utrzymania i potrzebach konserwacji cmentarzy nieczynnych położonych na terenie województwa zielonogórskiego” z 1965 roku¹². Jest to swego rodzaju raport, w którym wyczytujemy, m.in., że na terenie województwa zielonogórskiego na dzień powstania pisma, znajdowało się ok. 890 cmentarzy wyznaniowych nieczynnych, opuszczonych, o łącznej powierzchni ok. 536,86 ha. Autorzy informacji donoszą, że cmentarze te w większości uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej, ale profanacja tych miejsc również miała miejsce w pierwszych latach powojennych. Celowość akcji porządkowania uzasadniano „ściśle gospodarczym aspektem” oraz aspektem politycznym, mającym przeciwdziałać „negatywnej opinii publicznej w kraju i za granicą”. Akcja porządkowania cmentarzy, jak wynika z analizowanego dokumentu, była prowadzona z funduszy centralnych do 31 grudnia 1964 roku, co nie wykluczało dofinansowania z zasobów finansowych Prezydium, czy pomocy w ramach „czynu społecznego”. Do podstawowych prac na terenie nieczynnych cmentarzy należały prace ogrodnicze, ziemne, rozbiórkowo-remontowe, budowlane np. nowe ogrodzenia. „(...) Wykonywanie tych robót renowacyjnych polegało na: trzebieży dziko rozrośniętej roślinności, zasypywaniu i plantowaniu wyrw po bombach, okopów i schronów ziemnych, rozbiórce rozbitych bunkrów i zdewastowanych kostnic, odgruzowaniu terenu, remoncie starych lub wykonaniu nowych ogrodzeń, zakryciu otwartych grobowców, zwózce i zmagazynowaniu kamienia nagrobkowego o nieustalonej przynależności do grobów itp. Celem renowacji było: 1/ zlikwidowanie pozostałości zniszczeń wojennych, 2/ zabezpieczenie nagrobków i pomników posiadających wartość historyczną lub artystyczną itp. (...)”¹³. Między akapitami „Informacji” wyczytujemy także o zgubnym losie miejskich cmentarzy, które położone „(...) przeważnie w centrum miast i osiedli nie mogą być w dalszym ciągu utrzymane ze względu na niewłaściwą ich lokalizację i przepisy sanitarne, wskutek czego podlegają zamknięciu i likwidacji (...)”¹⁴. Co ciekawe, teren cmentarza, który został zamknięty: „(...) może być użyty na inne cele zarówno po upływie jak i przed upływem 40 lat od chwili ostatniego pochowania zwłok na cmentarzu, lecz bez uszkodzenia pamiątek wartości historycznej, archeologicznej lub artystycznej (...)”¹⁵. Pismo kończą zalecenia postępowania z cmentarzami nieczynnymi, które warto przytoczyć w całości:

„(...) 1/ przyspieszyć likwidację cmentarzy nieczynnych, w stosunku do których została już wydana decyzja Ministra Gospodarki Komunalnej o ich likwidację,
2/ przystąpić do likwidacji cmentarzy nieczynnych, w stosunku do których upłynął okres ustawowy (40 lat od ostatniego pogrzebu na danym cmentarzu),
3/ podjąć likwidację cmentarzy nieczynnych przed upływem okresu ustawowego ze względu na ich stan i wygląd,
4/ wzmocnić akcję renowacji i konserwacji cmentarzy nieczynnych, w stosunku do których tego rodzaju wymagania stawiane są ze względów gospodarczych.
5/ rozpatrzyć możliwość utworzenia na terenie wojew. rejon. składnicy kamienia nagrobkowego ewent. z kilkoma filiami”¹⁶.

Uzupełnieniem „Informacji” są wykazy cmentarzy z terenu woj. zielonogórskiego, na które została wydana już decyzja MGK o likwidacji; cmentarzy kwalifikujących się do likwidacji w związku z upływem okresu ustawowego; cmentarzy kwalifikujących się do likwidacji ze względu na ich stan i wygląd (zob. załącznik 2).

Przez kolejne lata zamykano i „porządkowano” pozostałe cmentarze i był to krok do utraty wielu bezcennych zabytków sztuki sepulkralnej. Poza urzędową drogą potraktowania cmentarzy na terenie

¹¹ Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim (dalej cyt. APGW), Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Międzyrzeczu (dalej cyt. PPRNiUPMiędzyrzecz), *Pismo PWRN w Zielonej Górze z dnia 28 czerwca 1973 roku w sprawie użycia terenu cmentarnego pod budownictwo*, nr sygn: 761.

¹² APZG, PWRNZG, *Informacja o stanie posiadania, utrzymania i potrzebach konserwacji cmentarzy nieczynnych położonych na terenie województwa zielonogórskiego*, nr sygn: 3473.

¹³ Tamże, s. 3.

¹⁴ Tamże, s. 4.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 4 - 5.

woj. zielonogórskiego, była też ta mniej oficjalna, ponieważ dziś również znana z przekazów ustnych. Niewątpliwie do podstawowych zachowań wobec cmentarnej spuścizny na omawianym obszarze, szczególnie w pierwszych latach powojennych, była dewastacja i zacieranie śladów obecności poprzednich mieszkańców. Jednak szybko zauważono, że kamień nagrobny, czy wszelkiego rodzaju dekoracyjne i rzeźbiarskie elementy można nie tyle zaadoptować na własne lub publiczne (np. popularną praktyką było brukowanie kamieniem nagrobnym terenów przykościelnych) potrzeby, ile korzystnie sprzedać, szczególnie na czarnym rynku. Nie dziwi więc fakt, że trudno w archiwaliach z tego okresu o klarowne informacje na temat losów kamienia z zamykanych i likwidowanych cmentarzy. Do wyjątków można zaliczyć źródło tego typu, jak „Zażalenie”, nadesłane do PWRN przez nowosolską parafię ewangelicką¹⁷. Autorzy skarżą się na kradzież i wywózkę kamienia nagrobkowego z zamkniętego tamtejszego cmentarza ewangelickiego: „(...) Na cmentarzu Ewang. znajdowało się dużo wartościowych poniemieckich nagrobków. Do chwili opieki przez Parafię Ewang. wszystkie nagrobki były. Z chwilą przejęcia cmentarza pod opiekę PMRN na cmentarzu objęli opiekę Zieleńce. Kamienie zaczęły znikać. Wiadomo było nam że nagrobki przerabiano i sprzedawano (...)”¹⁸. Z kolei, w dokumentach Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ośnie Lubuskim znajduje się jak najbardziej oficjalny cennik sprzedaży kamienia nagrobkowego z 1968 roku¹⁹. Według dokumentu najbardziej „chodliwe” na rynku są marmury, potem jednakowo wycenione granity, sjenity, andezyty, następnie piaskowce i na końcu wapienie (zob. załącznik 3). Oczywiście jest tu mowa o kamieniach nie uszkodzonych, o regularnych kształtach, bowiem te uszkodzone, nieregularne, z głęboko wrytymi napisami określa się w piśmie jako „niepełnowartościowe”.

Kiedy zapadła już decyzja o zamknięciu i likwidacji cmentarza, uzasadniona planami zagospodarowania przestrzennego miejscowości, szczególnie tymi preferowanymi przez władze centralne, o wartość zabytkową kamienia mało kto się troszczył, bowiem jaki był sens, skoro organy odpowiedzialne za ocenę wartości zabytkowej nie zgłaszały zastrzeżeń? Przykładów takich z terenu dawnego województwa zielonogórskiego jest całe mnóstwo. Międzyrzecz, w którym jeszcze do 10 marca 1961 roku, tj. do pierwszych rozstrzygnięć w kwestii cmentarnej spuścizny, względnie spokojnie egzystował sobie na ul. Gen. Sikorskiego (ob. Stoczniovców Gdańskich), z siedemnastowiecznym rodowodem, duży - 3,10 hektarowy, poewangelicki cmentarz. W 1961 roku cmentarz ten zamknięto, w listopadzie 1966 roku do PWRN trafił wniosek Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Międzyrzeczu o jego likwidację, który rozpatrzono pozytywnie decyzją Nr 166/67 z dnia 27 kwietnia 1967 roku, uwzględniając, że: „(...) zainteresowane organy, jak: Wojewódzka Stacja San-Epid., Wydział Kultury PWRN, Wydział d/s Wyznań, nie zgłosiły zastrzeżeń co do likwidacji wymienionego cmentarza (...)”²⁰. W drodze dalszego postępowania, ostateczną decyzję podjęło MGK, zarządzeniem z dnia 9 września 1967 roku²¹. Zabytkowe pomniki, bezcenne dla historii Międzyrzecza²², zniknęły bezpowrotnie, a teren cmentarza zamieniono na park miejski²³. Wątpliwości inicjatywy budzi dodatkowo prawidłowość przeprowadzonych czynności likwidacyjnych, polegających m.in. na ekshumacji zwłok. W 1973 roku,

¹⁷ APZG, PWRNZG, *Zażalenie do Wydziału do Spraw Wyznań przy PWRN z dnia 13 stycznia 1969*, nr sygn.: 3146

¹⁸ Tamże.

¹⁹ APGW, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ośnie Lubuskim, *Załącznik Nr 3 do okólnika Nr 2 Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 20 maja 1968 r.: Ceny sprzedaży kamienia nagrobkowego*, nr sygn.: 139.

²⁰ APZG, PWRNZG, *Decyzja Nr 166/67 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z dnia 27 kwietnia 1967 r. w sprawie likwidacji cmentarza ewangelickiego położonego w Międzyrzeczu przy ul. Gen. Sikorskiego*, nr sygn.: 3477.

²¹ *Odpis zarządzenia z dnia 9 września 1967 roku w sprawie przeznaczenia terenu cmentarza ewangelickiego w Międzyrzeczu na inny cel*, Tamże.

²² W tym, ale także w politycznym kontekście obiekty te były przedmiotem komentarzy przedwojennych badaczy historii miasta, zob. np.: A. Brühn, *Die Grabdenkmäler des Meseritzer evangelischen Friedhofes*, Grenzmärkische Heimatblätter, 1929, 5. Jg., 6 Heft, s. 191-204; P. Becker, *Geschichte der Stadt Meseritz*, Meseritz 1930, Anhang s. 3.

²³ Park powstać miał w ramach „czynu społecznego”, do tego celu powołano Społeczny Komitet Budowy parku miejskiego, który zgodnie z uchwałą MRN w Międzyrzeczu, był nie tylko wykonawcą, ale także inwestorem inicjatywy, zob. APGW, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Międzyrzeczu (dalej cyt. PMRN Międzyrzecz), *Uchwała Nr XXIX/46/67 Miejskiej Rady Narodowej w Międzyrzeczu w sprawie zatwierdzenia Społecznego Komitetu Budowy parku miejskiego w Międzyrzeczu*, nr sygn.: 14.

w północno-zachodniej, najstarszej, części zlikwidowanego cmentarza rozpoczęto budowę Klubu Miejskiego. Na tę „intencję” w dniach 14 i 29 marca 1973 roku czynem społecznym przeprowadzono ekshumację szczątków zwłok²⁴, która najwidoczniej była niewystarczająco dokładna, skoro w maju tegoż roku wniesiono skargę do Kancelarii Rady Państwa o sponiewierane szczątki ludzkie i ich ujemne społeczne oddziaływanie²⁵. Warto nadmienić, że do dziś, odwiedzając tereny będące niegdyś miejscami spoczynku dawnych mieszkańców zachodniej Polski, można natrafić na ludzkie kości...

Brak należytej opieki i nadzoru nad czynnościami likwidacyjnymi i ekshumacyjnymi nie czynią Międzyrzecz odosobnionym przypadkiem. W 1970 roku z Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Zielonej Górze wysłano wniosek do MGK o przedterminową, częściową likwidację cmentarza ewangelickiego przy ul. Walczaka i całkowitą dwóch cmentarzy ewangelickich przy ul. Słonecznej w Gorzowie Wlkp²⁶. W stosunku do sprawy pierwszego cmentarza podawano jako uzasadnienie konieczność przeprowadzenia arterii łączącej budowane os. Staszica z zakładami „Stilon” oraz przebudowę ul. Walczaka. Natomiast obiekty przy ul. Słonecznej koligowały z planami rozbudowy tamtejszego osiedla. Do wniosku załączono opisy cmentarzy. O cmentarzu przy ul. Walczaka napisano: „(...) Powierzchnia całkowita 18,4 ha w tym grzebalna około 15 ha w tym niewykorzystana ok. 1 ha. Z istniejących nagrobków wynika, że ostatnie pogrzeby miały miejsce jeszcze w 1945 r. z tym, że według niesprawdzalnych informacji do roku 1952 pochowano nielegalnie kilka osób w niewiadomych miejscach. (...) Ilość mogił można szacunkowo określić na około 10 tysięcy. Cały obiekt otoczony jest murem z cegieł w dobrym stanie technicznym. (...) Mimo bieżącej konserwacji cmentarz ulega powolnej, ale ciągłej dewastacji. W czasie przeprowadzonej w 1963 r. renowacji uzyskano ponad 700 szt. kamieni nagrobkowych oraz przetrzebiono znaczną ilość dziko rosnących krzewów. W całości zachowano bogaty starodrzew oraz rozebrano zagrożony budynek kaplicy. Innych budowli cmentarz nie posiada (...)”²⁷. Cmentarze przy ul. Słonecznej scharakteryzowano natomiast w następujący sposób: „(...) Obydwa obiekty położone są w bezpośrednim sąsiedztwie, prawdopodobnie więc stanowiły niegdyś jedną całość. (...) Wskutek stuprocentowego niemal stopnia dewastacji, nie sposób obecnie ustalić granic nieruchomości w terenie. Brak jest jakichkolwiek urządzeń technicznych poza kilkudziesięcioma mogiłami skupionymi na przestrzeni kilkuset metrów kwadratowych i całkowicie pozbawionych nagrobków. Z kilkunastu zachowanych, rozrzuconych nagrobków wynika jednak, że ostatnie pogrzeby miały miejsce do 1945 r., nie można jednak ustalić, których mogił dotyczą. Cmentarze zostały formalnie zamknięte decyzją Ministra GK z dnia 10 III 1962 r. (...)”²⁸.

Kolejna, ostatnia fala likwidacji cmentarzy na terenie woj. zielonogórskiego nastąpiła na początku l. 70. W związku z „Wojewódzkim programem porządkowania cmentarzy nieczynnych”, decyzją PWRN w Zielonej Górze z dnia 20 czerwca 1972 roku, tylko na terenie powiatu zielonogórskiego zamknięto cmentarz ewangelicki w Urzutach, zamknięto i zarządzono przedterminową likwidację cmentarzy ewangelickich w Zatoniu, Lipnie, Drągowinie, Podgórzycach, Przybymierzu, Dąbrowie, Skibicach, Bródkach oraz wyrażono zgodę na przedterminową likwidację cmentarzy w Wysokiej, Leśniowie Małym, Radomi, Będowie, Sycowie, Nietkowie, Płotach, Zagórz, Laskach, Wysokie, Świdnicy, Grabowcu, Piaskach, Wilkanowie, Koźlej, Buchalowie, Słone, Krepej²⁹. Tereny pocmentarne poza Dąbrową, Leśniowem Małym, Radomią, Sycowem i Wysokie, które przekazano pod zalesienie, przeznaczono na założenie zieleńców. Do wymienionych obiektów żaden z organów odpowiedzialnych za opiniowanie wniosków nie zgłosił zastrzeżeń, tj. Wojewódzka Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna, Wydział do Spraw Wyznań i Wydział Kultury. Informacje zawarte w powstałych pod koniec 1972 roku „Notatkach służbowych”, będących sprawozdaniem z wrywkowych kontroli postępu prac porządkowych na terenie woj. zielonogórskiego, ilustrują niejako rozmach podejmowanych

²⁴ APGW, PPRNiUP Międzyrzecz, *Protokół z przeprowadzenia ekshumacji szczątków zwłok z terenu parku miejskiego w Międzyrzeczu*, nr sygn.: 759.

²⁵ APGW, PPRNiUP Międzyrzecz, znak sprawy GKM-III-65/7/73, nr sygn.: 760.

²⁶ APZG, PWRNZG, *Wniosek o przedterminową likwidację cmentarzy ewangelickich z 30 kwietnia 1970 roku*, nr sygn.: 3483.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ APZG, PWRNZG, *Decyzja Nr 104/72 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze z dnia 20 czerwca 1972 roku w sprawie zamknięcia i przedterminowej likwidacji cmentarzy wyznaniowych położonych na terenie pow. zielonogórskiego*, nr sygn.: 3484.

działań (zob. załącznik 4). We wnioskach końcowych stwierdza się, że prace związane z likwidacją i porządkowaniem cmentarzy: „(...) przebiegają zbyt powolnie i nie planowo. W wielu przypadkach likwiduje się cmentarze oddalone o kilkanaście kilometrów od głównych traktów drogowych, natomiast cmentarze w miejscach często uczęszczanych pozostają w dalszym ciągu w nieładzie. Ponadto prace likwidacyjne przerywa się nie doprowadzając do końca, np. pozostawienie kamienia (...)”³⁰. Stąd, już w lutym 1973 roku prezydium powiatowe na terenie woj. zielonogórskiego otrzymały pismo z PWRN, w którym zostały pouczone o dalszych działaniach w kwestii cmentarnictwa (zob. załącznik 5). Pismem Ministra Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 23 listopada 1973, wyrażono zgodę na wykorzystanie terenu 8 cmentarzy wyznaniowych powiatu międzyrzeckiego na cele użyteczności publicznej: w Policku, Bobowicku, Chycinie, Goruńsku, Starym Kursku, Pieskach, Łagowcu, Brójcach³¹. W tym roku taka sama decyzja zapadła dla 13 cmentarzy w powiecie Wschowa, gdzie zgłoszono zastrzeżenie jedynie dla miejscowości Lipinka, z której polecono przewieźć 3 płyty renesansowe do lapidarium w Kożuchowie³². Również w powiecie świebodzińskim pod zalesienie i na zieleńce przekazano 26 cmentarzy wyznaniowych³³ (zob. załącznik 6). Opisywany proces objął w 1973 roku wszystkie powiaty województwa zielonogórskiego, jednak wyniki kontroli przeprowadzonej na koniec tego roku nadal były dla władz niezadowolające. W treści pisma Wojewódzkiego Zrzeszenia Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej skierowanego do władz powiatowych, z dnia 13 grudnia 1973 roku, wyczytujemy, że pomimo wielu decyzji Ministerstwa w kwestii likwidacji cmentarzy „wyeksploatowanych”, podjętych w 1973 roku: „(...) kontrole w zakresie porządkowania cmentarnictwa nieczynnego i przeznaczania terenów pocmentarnych na inne cele, jak zieleńce, parki itp. wykazały niezadowolający postęp prac na tym odcinku, mimo że występują realne możliwości wykonywania tych robót (...)”³⁴.

Na marginesie powyższych rozważań warto zauważyć, że w l. 70. przystąpiono również do porządkowania grobownictwa wojennego. Uzasadnienie podejmowanych działań znajduje się w jednym z okólnych pism zielonogórskiego PWRN: „W latach 1973-1975 będzie obchodzonych szereg doniosłych rocznic narodowych, jak: trzydziesta rocznica powstania Ludowego Wojska Polskiego, utworzenie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Zwycięstwo nad faszyzmem. W związku z powyższym, Przewodniczący Prezydium Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa Obywatel Minister Janusz Wieczorek, zwrócił się do resortu gospodarki terenowej i ochrony środowiska o pełne uporządkowanie i upamiętnienie wszystkich cmentarzy, kwater i mogił II wojny światowej (...)”³⁵. Możliwe, że zbliżające się obchody rocznic pośrednio wpłynęły na podjęcie kwestii cmentarzy wyznaniowych.

Przedstawione powyżej źródła historyczne są bardzo dyskusyjne i wieloznaczne, bowiem tkwią w głębokim podłożu ówczesnej rzeczywistości społecznej i politycznej, stąd trudno na podstawie tych kilku przykładów o decydujące wnioski. Mimo to, jeśli pracuje się z zabytkami sztuki sepulkralnej, co wymaga znajomości terenu z autopsji, zauważalna jest pewna prawidłowość. Jeżeli w miastach i mniejszych miejscowościach celowość likwidacji cmentarzy uzasadniano rozwojem przestrzennym, to rzeczywiście taki rozwój nastąpił, bowiem tereny pocmentarne w większości zastąpiono parkami, placami zabaw, osiedłami, drogami itp. Natomiast z urzędową procedurą, z jaką mamy do czynienia analizując dokumenty prezydiów, kontrastuje stan faktyczny we wsiach dzisiejszego już województwa lubuskiego. Tylko w niewielkim ułamku tereny, odnośnie których starano się o likwidację, zagospoda-

³⁰ Notatka służbowa z przeprowadzonej w dniach 1,11,12,14 i 15 i 18 grudnia 1972 r. kontroli wycinkowych na terenie powiatów: żarskiego, ślubickiego, gorzowskiego, nowosolskiego, zielonogórskiego i szprotawskiego, s. 7, Tamże.

³¹ Decyzja w sprawie przeznaczania terenu 8 cmentarzy wyznaniowych położonych w powiecie międzyrzeckim na inny cel z dnia 23. 11.1973 r., Tamże.

³² Decyzja w sprawie przeznaczania terenu 13 cmentarzy wyznaniowych położonych w powiecie wschowskim na inny cel z dnia 23 listopada 1973 r., Tamże.

³³ Decyzja w sprawie przeznaczania terenu 26 cmentarzy wyznaniowych położonych w pow. świebodzińskim na inny cel z dnia 15.10.1973 r., Tamże.

³⁴ APGW, PPRNiUP Międzyrzecz, Wojewódzkie Zrzeszenie Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Zielonej Górze do Obywatela Naczelnika Urzędu Powiatowego w Międzyrzeczu, Zielona Góra, dnia 13 grudnia 1973 r., Sprawa: porządkowanie cmentarnictwa nieczynnego, sygn. 760.

³⁵ Pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze do Obywatela Przewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Międzyrzeczu z dnia 28 lutego 1973 roku, Tamże.

rowano zgodnie z celami ujmowanymi we wnioskach. Obserwujemy więc porzucone mogiły w lasach, porozrzucane, zniszczone i zarośnięte płyty nagrobne sprzed XIX wieku w pobliżu lub centrum wsi (przy kościołach).

Szacuje się, że programowe działania oczyściły krajobraz kulturowy dzisiejszego województwa lubuskiego z ponad 90% cmentarzy wyznaniowych³⁶. Jednym z oficjalnych kroków zmierzających w kierunku ochrony cmentarnego dziedzictwa tego obszaru była, rozpoczęta dopiero w 1980 roku przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, akcja ewidencji cmentarzy, dzięki której w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu zgromadzono ponad 24 000 tzw. „Kart Cmentarza”³⁷. Był to pierwszy tego rodzaju w Polsce spis, obejmujący cmentarze, mogiły pojedyncze i zbiorowe, a także miejsca, w których cmentarze kiedyś istniały. Myślą przewodnią do dziś jest oczywiście wpis tych miejsc do rejestru zabytków.

Dla współczesnego badacza z pewnością smutny jest fakt słabej i dzisiaj ochrony tychże obiektów, i nie jest tu bynajmniej mowa o „poniewierających się” w lasach czy na obrzeżach miejscowości reliktach po XIX i XX-wiecznych cmentarzach. Zadziwiająco są braki wpisu do ewidencji zabytków obiektów starszych, i co specyficzne, że im dalej od większej aglomeracji, tym wyraźniejsze zaniedbania w dziedzinie konserwatorskiej.

Dobłą stroną i wspólnym mianownikiem obecnej rzeczywistości są lokalne inicjatywy i rosnąca świadomość tego pozytywnie pojmowanego dziedzictwa Ziemi Zachodnich³⁸. Stawiane są kamienie pamiątkowe, pomniki, pracuje się z młodzieżą szkolną przy sezonowych pracach porządkowych. Coraz śmielej obserwujemy coraz śmielej zapalane znicze. Stosunkowo rośnie też literatura przedmiotu, organizuje się konferencje, zakłada stowarzyszenia. Wszystko to odbywa się w ramach nowych stosunków i w imię nowych idei. Jeżeli oznacza to ocalenie tych zabytków i przekazanie ich w dziedzictwo przyszłym pokoleniom, aby poprzez nie poznali historię tych ziem, w którą my także jesteśmy wpisani, to, dlaczego by nie?

Na zakończenie uzupełnieniem powyższej treści i zachętą do dalszej, niekończącej się dyskusji może być sprawa poniemieckiego cmentarza w miejscowości Pław (pow. krośnieński), który zamknięto decyzją MGK z dnia 10 marca 1961 roku. Mieszkańcy znużeni chowaniem swoich bliskich w Krośnie, wystąpili w 1972 roku do PWRN z prośbą o ponowne jego otwarcie, na co rychło uzyskali zgodę³⁹.

Załącznik 1. Zestawienie zbiorcze cmentarzy zamkniętych zarządzeniem MGK z dnia 10 marca 1961 roku, dla wybranych powiatów: Międzyrzecz, Zielona Góra (APZG, PWRNZG, nr sygn.: 3468)

Wykaz cmentarzy zamkniętych
zarządzeniem Ministra Gospodarki Komunalnej
nr UZ-e/14/6/59 z dnia 10 marca 1961 r.
powiat Międzyrzecz

Lp	Oznaczenie cmentarza	Położenie cmentarza	Powierzchnia cmentarza w ha	Uwagi
1.	żydowski	Trzciel	0,60	
2.	ewang.	Policko	0,32	
3.	„	Bobowicko	0,38	
4.	„	Rańsko	0,44	
5.	żydowski	Pszczew	0,10	
6.	ewang.	Pszczew	0,70	

³⁶ S. Kowalski, *Ochrona*, s. 126.

³⁷ W wydawanej od 1991 roku serii „Cmentarze” publikującej prace Urzędu Konserwatorskiego, jak dotychczas dla omawianych obszarów ukazał się jedynie wykaz zabytków dla byłego województwa gorzowskiego, zob. *Wykaz zabytkowych cmentarzy w Polsce, Województwo Gorzowskie*, seria Cmentarze, 4/10 (7), Warszawa 1996.

³⁸ O adaptacji dziedzictwa por. A. Brenz, *Niemieckie wiejskie cmentarze jako element krajobrazu kulturowego środkowego Nadodrza* (w:) Wspólne dziedzictwo, s. 287-305; Z. Mazur, *Dziedzictwo wyłączone, podzielone, wspólne* (w:) Wspólne dziedzictwo, s. 813-850, Z. Czarnuch, *Oswajanie*; M. Dudziak, *Od osławiania krajobrazu kulturowego do kreowania nowej tożsamości kulturowej* (w:) Nowa Marchia - prowincja zapomniana - wspólne korzenie, nr 1, Gorzów Wlkp 2004, s. 113-138.

³⁹ APZG, PWRNZG, *Prośba o otwarcie cmentarza grzebalnego w Pławiu* z dnia 5.IX.1972 r., sygn. 3484.

7.	„	Stołuń	0,07	
8.	„	Zielomyśl	0,10	
9.	„	Pieski	0,61	
10.	„	Goruńsko	0,45	
11.	„	Kursko St.	0,71	
12.	„	Chycina	0,46	
13.	„	Brójce	0,20	
14.	„	Brójce	2,00	
15.	„	Łagowiec	0,14	
16.	„	Łagowiec	0,16	
17.	katol.	Łagowiec	0,05	
18.	ewang.	Nietoperek	0,33	
19.	„	Szumiaça	0,25	
20.	„	Panowice	0,50	
21.	„	Bielon	0,12	
22.	„	Jasieniec	0,90	
23.	żydowski	Międzyrzecz	1,40	
24.	ewang.	Międzyrzecz ul. Sikorskiego	3,10	
25.	„	osada Bolewiny	0,10	
26.	„	Dąbrówka	1,00	
27.	„	Rogoziniec	0,25	
28.	„	Trzciel	1,98	
Razem powiat Międzyrzecz			17,42	

Wykaz cmentarzy zamkniętych
zarządzeniem Ministra Gospodarki Komunalnej nr UZ-e/14/6/59
z dnia 10 marca 1961 r.
powiat Zielona Góra

Lp	Oznaczenie cmentarza	Położenie cmentarza	Powierzchnia cmentarza w ha	Uwagi
1.	poniemiecki	Nietków	0,70	
2.	poniemiecki	Laski	0,60	
3.	„	Nietkowice	0,50	
4.	„	Będów	0,80	
5.	„	Sycowiec	0,50	
6.	„	Koźła	0,40	
7.	„	Grabowiec	0,30	
8.	„	Krępa	0,46	
9.	„	Jany	0,41	
10.	„	Łazy	0,45	
11.	„	Czarna	0,35	
12.	„	Jeleniów	0,45	
13.	„	Kiełpin	0,70	
14.	„	Zagórze	0,08	
15.	„	Wysokie	0,26	
16.	„	Płoty	0,35	
17.	„	Wysoka	0,40	
18.	„	Turów	0,20	
19.	„	Podgórzyce	0,12	
20.	„	Sterków	0,20	
21.	„	Pajęczno	0,08	
22.	„	Leśniów	0,66	

23.	„	Drzonów	0,35	
24.	„	Leśniów M.	0,19	
25.	„	Sudoł	0,25	
26.	„	Świdnica	1,20	
27.	„	„	0,90	
28.	„	Piaski	0,12	
29.	„	Kisielin St.	0,75	
30.	„	Przytok	0,30	
31.	„	Drożki	0,50	
32.	„	Kisielin N.	0,05	
33.	„	„	0,10	
34.	„	Słone	0,84	
35.	„	Radomia	0,17	
36.	„	Buchałów	0,50	
37.	„	Wilkanów	0,20	
38.	„	„	0,10	
39.	„	Zabór	2,0	
40.	„	Nietków	1,25	
41.	„	Nowogród B.	0,50	
42.	„	Przylep	0,40	
43.	„	Nietkowiec	0,50	
Razem powiat Zielona Góra			20,10	

Wykaz cmentarzy zamkniętych
zarządzeniem Ministra Gospodarki Komunalnej nr UZ-e/14/6/59
z dnia 10 marca 1961 r.
miasta Zielona Góra

Lp	Oznaczenie cmentarza	Położenie cmentarza	Powierzchnia cmentarza w ha	Uwagi
1.	ewang.	Zielona Góra ul. Św. Trójcy	1,65	
2.	żydowski	Zielona Góra ul. Wrocławska	0,32	
Razem miasto Zielona Góra			1,97	

Załącznik 2. Wykaz cmentarzy kwalifikujących się do likwidacji ze względu na ich stan i wygląd (APZG, PWRN, nr sygn.: 3473)

Załącznik Nr 4 - do informacji

Lp	Położenie cmentarza - ulica, miejscowość	pow. ha	Wyznanie	Uwagi
1	2	3	4	5
	<u>pow. Zielona Góra</u>			
1.	Nietków	0,70	poniem.	
2.	Zagórze	0,08	„	
3.	Sterków	0,20	„	
4.	Piaski	0,12	„	
5.	Kisielin Nowy	0,05	„	

	<u>Zielona Góra – miasto</u>			
6.	Zielona Góra-ul. Św. Trójcy	1,65	ewangel.	
7.	Zielona Góra-ul. Wrocławska	0,32	żydowski	
	<u>pow. Głogów</u>			
8.	Głogów-ul. Katedralna	0,18	kat.	
9.	Głogów-ul. Sienkiewicza	1,20	żyd.	
10.	Głogów-ul. Daszczyńskiego	0,97	ewang.	
	<u>pow. Międzyrzecz</u>			
11.	Trzciel	0,60	żyd.	
12.	Międzyrzecz	1,40	żyd.	część do likwidacji tj. ca 0,88
	<u>pow. Strzelce Kraj.</u>			
13.	Licheń	0,80	ewang.	
14.	Stare Kurowo	0,58	ewang.	
15.	Stare Kurowo	1,06	ewang.	
16.	Stare Kurowo	0,08	ewang.	
	<u>pow. Żagań</u>			
17.	Żagań-ul. Asnyka	0,30	poniem.	
18.	Żagań-ul. Wesola	0,40	ewangel.	cmentarz niezamknięty
	<u>pow. Sulechów</u>			
19.	Sulechów-ul. Piaskowa	0,48	ewangel.	
20.	Sulechów-ul. Piaskowa	0,32	żyd.	
21.	Sulechów-ul. Odrzańska	0,31	ewangel.	
22.	Kalsk	0,50	„	
23.	Buków	0,45	„	
24.	Przegubiel	0,24	„	
25.	Klemsko	0,45	„	
26.	Podmokłe	0,12	„	
27.	Kargowa-ul. Polna	0,77	„	
28.	Kargowa-ul. Szkolna	0,81	„	
29.	Okumin	0,50	„	
30.	Jaromierz Stary	0,47	„	
31.	Jaromierz Nowy	0,17	„	
	<u>pow. Szprotawa</u>			
32.	Nowa Kopernia	0,30	ewangel.	
33.	Szprotawka	0,30	„	
34.	Wysoka	0,12	„	
35.	Szprotawa, Puszczyków	0,12	żydowski	
36.	Małomice-ul. Kościuszki	0,40	ewangel.	
37.	Wilkocin	0,10	„	
38.	Długie	0,82	„	
	<u>pow. Nowa Sól</u>			
39.	Lelechów	0,02	ewangel.	
40.	Kolonia Troska	0,10	„	
41.	Dąbrowno	0,40	„	
42.	Jezierna	0,26	„	
43.	Otyń	0,60	„	

44.	Nowa Sól-Kosierz	1,49	„	
45.	Nowa Sól-ul. Wandy	0,10	żyd.	
46.	Gołaszyn	0,30	ewangel.	
47.	Popęszyce	0,46	„	
48.	Dąbrówka	0,12	„	
49.	Syba	0,04	„	
50.	Nieciecz	0,28	„	
51.	Lasocin	0,75	„	
52.	Drwalewice	0,26	„	
53.	Czciradz	0,57	„	
54.	Cisów	0,11	„	
55.	Słocina	0,25	„	
	<u>pow. Wschowa</u>			
56.	Wschowa-ul. Cmentarna	0,81	żyd.	
57.	Wschowa-ul. Paderewskiego	0,52	kat.	
58.	Łupica	0,27	ewangel.	
59.	Gola	0,41	„	
60.	Kowalewo	0,59	„	
61.	Krzepielów	0,07	kat.	
62.	Krażkowo	0,45	ewangel.	
63.	Hetmanice	0,24	kat.	
64.	Lipinka	0,20	kat.	
65.	Tarnów Jezierny	0,20	kat.	
66.	Kuźnica Głogowska	0,24	kat.	
67.	Wyszanów	0,49	ewangel..	
68.	Dryżyna	0,44	kat.	
69.	Górczyno	0,11	żyd.	
70.	Łysiny	0,20	kat.	
71.	Tylewice	0,80	kat.	
72.	Wygnańczyce	0,16	kat.	
73.	Przyczyna Górna	0,50	kat.	
	<u>pow. Międzyrzecz</u>			
74.	Policko	0,32	ewangel.	
75.	Bobowicko	0,38	„	
76.	Rańsko	0,44	„	

Załącznik 3. Ceny sprzedaży kamienia nagrobkowego (APGW, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ośnie Lubuskim, nr sygn.: 139)

Załącznik nr 3
do okólnika Nr 2 Ministra
Gospodarki Komunalnej
z dnia 20 maja 1968 r.

Ceny sprzedaży kamienia nagrobkowego

		Cena w złotych loco składowisko za 1 m ² płyt o kształtach regularnych , bez pęknięć, wyszczerbień i napisów o powierzchni do 0,5 m ²
--	--	---

L.P.	Grubość płyty okładzinowej w cm	granity sjenity andezyty		marmury		piaskowce		wapienie	
		zbytu	detal.	zbytu	detal.	zbytu	detal.	zbytu	detal.
1	do 3 cm	920	1840	1180	2360	250	500	170	340
2	ponad 3 do 4	1080	2160	1270	2540	310	620	200	400
3	ponad 4 do 5	1240	2480	1570	3140	380	760	230	460
4	ponad 5 do 6	1460	2920	1850	3700	450	900	270	540
5	ponad 6 do 7	1660	3320	2140	4280	510	1020	310	620
6	ponad 7 do 8	1860	3720	2430	4860	560	1120	340	680
7	ponad 8 do 9	2070	4140	2720	5440	620	1240	360	720
8	ponad 9 do 10	2280	4560	3000	6000	660	1320	420	840
9	ponad 10 do 11	2490	4980	3300	6600	740	1480	460	920
10	ponad 11 do 12	2700	5400	3600	7200	800	1600	490	980
11	ponad 12 do 13	2900	5800	3880	7760	860	1720	550	1060
12	ponad 13 do 14	3100	6200	4180	8360	930	1860	570	1140
13	ponad 14 do 15	3300	6600	4460	8920	980	1960	610	1220
14	ponad 15 do 16	3500	7000	4740	9480	1040	2080	640	1280
15	ponad 16 do 17	3700	7400	5040	10080	1100	2200	680	1360
16	ponad 17 do 18	3900	7800	5400	10800	1160	2320	720	1440
17	ponad 18 do 19	4100	8200	5620	11240	1220	2440	760	1520
18	ponad 19 do 20	4300	8600	5920	11840	1280	?	800	1600

Jeżeli poszczególne płyty są większe od 0,5 m², należy zastosować do wyżej podanych cen / zbytu i detalicznych/ dopłaty w następujących wysokościach:

-2-

- przy płytach o powierzchni ponad 0,5 do 1 m² == 10%
- przy płytach o powierzchni ponad 1 do 1,5 m² ==20%
- przy płytach o powierzchni ponad 1,5 do 2 m² ==40%
- przy płytach o powierzchni ponad 2 m² =50%

Płyty połamane, o nieregularnych kształtach z napisami, a w szczególności z napisami głębokimi jako niepełno-wartościowe należy wycenić w trybie i na zasadach określonych uchwałą Nr 302 Rady Ministrów z dnia 29 VII 1957 r. w sprawie cen na przedmioty niepełnowartościowe, nabywane lub zbywane przez jednostki państwowe /Mon.Pol. z 1957 r. Nr A-65, poz. 399 i z 1961 r. Nr 85, poz. 357/. Zgodnie z §2 tej uchwały, ceny przedmiotów niepełnowartościowych ustala się przez obniżenie cen odpowiednich przedmiotów pełnowartościowych o kwotę, odpowiadającą stopniowi utraty wartości. W oparciu o te zasady należy wyceniać również płyty skrajne, tzw. obładry. Obniżenie ceny cennikowej w przypadku materiału niepełnowartościowego powinno nastąpić komisyjnie.

Załącznik 4. Fragmenty notatki służbowej (APZG, PWRNZG, nr sygn.: 3484)

Notatka służbowa

z przeprowadzonej w dniu 1 grudnia 1972 r., kontroli realizacji programu porządkowania cmentarzy w 1972 roku. Kontrolą objęto likwidację cmentarzy na terenie pow. żarskiego.

Kontrolę przeprowadzili:

1. Ob. (...) – starszy inspektor WZGKiM
2. Ob. (...) – inspektor WGKiM PWRN

Program porządkowania cmentarzy przewiduje przeprowadzenie w 1972 roku likwidacji 51 cmentarzy, z tego do dnia kontroli zlikwidowano 34 cmentarze. Wrywkowa kontrola likwidowanych cmentarzy wykazała następujący stan przeprowadzanych prac:

w miejscowości Dąbrowiec

- teren pocmentarny położony jest w kompleksie leśnym. Uporządkowany jest w 80%. Na terenie znajduje się zniszczony dom przedpogrzebowy, oraz nieuporządkowane płyty nagrobkowe i obrzeżenia grobów.

Żary ul. Skarbowa

- teren uporządkowany z kamienia, lecz nie w całości zniwelowany. Dom przedpogrzebowy nie został rozebrany. Nie usunięto również zniszczonego murowanego ogrodzenia cmentarza.

Żary ul. Korabielnikowców

- uporządkowany tylko w 20 % z kamienia, oraz tylko na tej części teren został zniwelowany. Prace przy likwidacji dalszej części cmentarza zostały przerwane. Cmentarz ogrodzony zniszczonym, wałącym się murem.

Piotrów

- brak śladów po cmentarzu. Teren pocmentarny w całości porośnięty trawą.

Sanice

- o pow. 0,19 – brak śladów po cmentarzu. Teren częściowo zadrzewiony, bez wyraźnego zagospodarowania.

Sanice

- teren pocmentarny położony jest za wsią, na terenie leśnym. W całości uporządkowany i brak śladów po cmentarzu za wyjątkiem 2 grobów – pomników. Jeden z nich nie posiada żadnej tabliczki, lecz jak wynika z wyjaśnień pracownika GRN, jest to grób Polaka, drugi natomiast jest grobem Rosjanina - jeńca wojennego, pochowanego w 1918 r.

-2-

Sobolice

- teren przylega do czynnego cmentarza, ogrodzony jest w całości wałącym się płotem - sztachety. Teren jest uporządkowany z kamienia i zniwelowany, poza 1 grobem, który jest nadal utrzymywany. Jest to grób polski.

Jamno

- uporządkowany w całości.

Buczyna

- położony w lesie. Uporządkowany, teren zniwelowany. Nagrobki i obrzeżenia zgromadzone w jednym miejscu.

Kamienica

- jak wyżej.

Siedlce

- jak wyżej.

Strzeszowice

- położony przy szosie. Kamień zebrany, lecz nie wywieziony, znajdują się również ślady wałącego się muru, ogradzającego teren. Brak śladu grobów.

Zajączek

- cmentarz zdewastowany. Prace porządkowe nie zostały jeszcze podjęte.

Jak wynika z wyjaśnień kierownika Wydziału GKiM PPRN w Żarach, oraz na podstawie przeprowadzonej kontroli, prace porządkowe najdalej posunięte są na terenie gromad: Przewóz i Trzebiel.

(...) Powiat Słubice

Program porządkowania w roku 1972 cmentarzy nieczynnych /zamkniętych i niezamkniętych/ w powiecie przewidywał likwidację 32 cmentarzy z przeznaczeniem terenów na inny cel oraz 18 cmentarzy, na których miały być przeprowadzone prace porządkowe.

Z programu tego wykonano:

Zlikwidowano w powiecie 6 cmentarzy w takich miejscowościach jak:

1/ miasto Rzepin - cmentarz wyznania żydowskiego. Cmentarz położony na lekkim wzniesieniu poza miastem przy szosie biegnącej w kierunku Poznania. Jedynym mankamentem na tym obiekcie jest zepchnięcie ziemi w dużą hałdę. Wymaga natychmiastowej niwelacji. Grunty pocmentarne zostaną włączone do powierzchni leśnej lasów państwowych.

wieś Sądów - cmentarz wyznania ewangelickiego, zlikwidowany, brak śladów świadczących o grzebaniu zwłok. Teren położony jest przy drodze z Cybinki do Rzepina. Teren porośnięty drzewostanem

liściastym. Przeznaczony został na zielen osiedlową. Zagospodarowaniem tego obiektu ma się zająć młodzież szkolna miejscowej szkoły podstawowej.

wieś Radów - cmentarz wyznania ewangelickiego, położony za wsią. Obecnie stanowi zagajnik przydrożny ze zwartą roślinnością.

-3-

wieś Sulów - cmentarz wyznania ewangelickiego, położony w centrum wsi, całkowicie zlikwidowany, a teren zniwelowany. Teren pocmentarny stanowić będzie zieleniec.

wieś Urad - cmentarz wyznania ewangelickiego. Obiekt zlokalizowany w centrum wsi. Wszystkie budowle i ogrodzenie znajdujące się na obiekcie zostały rozebrane. Teren zniwelowany i zostanie zagospodarowany na zielen.

miasto Słubice - w trakcie prac likwidacyjnych znajduje się cmentarz wyznania żydowskiego. Obiekt położony na terenie górzystym w rozwidleniu drogi w kierunku Zielonej Góry i Rzepina. Powierzchnia cmentarza porośnięta drzewostanem. Teren pocmentarny stanowić będzie część enklawy leśnej.

Na prace likwidacyjne przeznaczono z budżetu PPRN 300 tys. zł i pieniądze te zostały wykorzystane. Ponadto szacuje się, że roboty wykonane w czynie społecznym osiągnęły kwotę 55 tys. zł. W powiecie przeprowadzono również prace porządkowe 18 cmentarzy, na które przeznaczono 280 tys. zł z budżetu PPRN, a prace wykonano w czynie społecznym szacuje się na około 260 tys. zł. Roboty likwidacyjne cmentarzy przeprowadzał Powiatowy Zarząd Spółek Wodnych, Państwowy Ośrodek Maszynowy oraz młodzież zrzeszona w Związku Młodzieży Wiejskiej i poszczególni gospodarze na zlecenie Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej. (...)

Załącznik 5. Pismo w sprawie porządkowania cmentarnictwa nieczynnego wysłane do PPRN w Międzyrzeczu (APGW, PPRNiUPMiędzyrzecz, nr sygn.: 760)

Prezydium
Wojewódzkiej Rady Narodowej
Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej
w Zielonej Górze

Ob.
Przewodniczący Prezydium
Powiatowej Rady Narodowej
w Międzyrzeczu

Nasz znak: GKM-III-65/1/73

Dnia: 16 lutego 1973 r.

Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, przeprowadzając wspólnie z Wojewódzkim Zrzeszeniem Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, w miesiącu grudniu ubr. kontrolę postępu prac przy likwidacji i porządkowaniu cmentarzy, stwierdził, że przebiegają one zbyt powolnie i nieplanowo.

W wielu przypadkach likwiduje się cmentarze oddalone o kilkanaście kilometrów od głównych traktów drogowych, natomiast na cmentarzach położonych w miejscach często uczęszczanych nie rozpoczęto do dnia kontroli żadnych prac. Ponadto prace likwidacyjne często nie są doprowadzane do końca i na terenie pocmentarnym pozostawia się zebrany podczas likwidacji kamień nagrobkowy, fragmenty ogrodzeń, czy też pojedyncze mogiły. Powyższe stwierdzono m.in. na terenie powiatu żarskiego w miejscowościach: Dąbrowiec, Buczyzna, Kamienica, Strzeszowice - pozostawiono kamień, natomiast w miejscowościach: Sanice i Sobolice pozostawiono pojedyncze mogiły. Podobnie na terenie powiatu nowosolskiego i gorzowskiego pozostawiono kamień nagrobkowy na terenach pocmentarnych we wsiach: Dąbrowno i Glinik. Prace na cmentarzach przeprowadzane są w zasadzie w bardzo wolnym tempie, niejednokrotnie zdarza się również przerwanie prac na dłuższy okres czasu, np. na cmentarzu w Żarach przy ul. Korabielnikowców. Dlatego też, aby usprawnić przebieg prac na cmentarzach objętych programem porządkowania cmentarzy, proszę uprzejmie Obywatela Przewodniczącego

-2-

o spowodowanie podjęcia przez odpowiednie organy następujących zamierzeń:

- wytypowanie do porządkowania i likwidacji w 1973 roku w pierwszej kolejności te cmentarze, które leżą przy głównych traktach komunikacyjnych i w miejscach najbardziej uczęszczanych,

- pełnego likwidowania przeznaczonych do likwidacji cmentarzy, tj. znoszenia wszystkich elementów cmentarnych, łącznie z wycinaniem lub przecinką drzewostanu lub krzewów,
- przeprowadzanie systematycznych kontroli wykonywanych prac,
- zabezpieczenie niezbędnych środków finansowych na likwidację i porządkowanie cmentarzy.

Kierownik Wydziału

(...)

Załącznik 6. Załącznik do decyzji dotyczącej przeznaczenia 26 cmentarzy wyznaniowych w pow. świebodzińskim na inny cel (APZG, PWRNZG, nr sygn.: 3484)

Zał. nr 3 do decyzji Ministra Gospodarki Terenowej
i Ochrony Środowiska
nr GKU/145/1/73 z dnia 15 października 1973 r.

pow. świebodziński

Lp	Miejscowość	Wyznanie	pow w ha	data ostat. chow. rok	właś- ci- ciel grun- tu	nr kw lub dział. geod.	Uchwała PM/G/RN nr
1.	Raków g. Lubinicko	Komunal.	0,93	1940	Skarb	10825	65/42/72 z 12.05.1972r.
2.	Niekarzyn g. Skape	ewang.	0,73	1945	Pań.	10818	59/37/72 z 22.06.1972r.
3.	Radoszyn g. „	„	0,80	1945	„	9816	„
4.	Niesulice g. Ołobok	„	0,30	1945	„	10730	66/52/72 z 27.05.1972r.
5.	Błonie g. „	„	0,06	1934	„	10733	66/52/72 z 27.05.1972r.
6.	Przełazy g. Wilkowo	„	0,47	1944	„	9804	55/45/72 z 22.06.1972r.
7.	Rozłogi g. „	„	0,23	1944	„	10788	„
8.	Zagórze g. „	„	0,50	1944	„	9807	„
9.	Świebodzin ul. Łęgowska	„	2,63	1936	„	9840	69/105/72 z 15.6.1972r.
10.	Świebodzin Sobieskiego	mojżesz.	0,06	1938	„	9841	„
11.	Smardzewo	ewang.	0,11	1944	„	9819	57/34/72 z 8.06.1972r.
12.	Wolimierzycze g. Smardz.	„	0,36	1945	„	10701	„
13.	Lubrza	„	0,52	1937	„	brak	63/64/72 z 16.05.1972r.
14.	Staropole g. Lubrza	„	1,00	1937	„	10808	„
15.	Bucze „	„	0,60	1937	„	10805	„
16.	Podła Góra g. Skape	„	0,43	1945	„	9814	59/37/72 z 22.06.1972r.
17.	Darnawa „	„	0,50	1945	„	9811	„
18.	Rokitnica g. Ołobok	„	0,33	1941	„	9810	66/53/72 z 27.05.1972r.
19.	Ługowo g. Wilkowo	„	0,16	1943	„	9802	55/46/72 z 22.06.1972r.
20.	Kosobudz g. Toporów	„	0,52	1944	„	10235	67/62/72 z 10.06.72r.
21.	Ojerzyce g. Szczaniec	ryzm.kat	0,33	1945	„	9795	45/72 z 6.06.72r.
22.	Myszęcín g. „	ewang.	0,70	1945	„	10695	„
23.	Zagaje g. Lubrza	„	0,47	1944	„	10224	63/63/72 z 16.05.1972r.
24.	Smardzewo	„	0,25	1949	„	brak	57/35/72 z 8.06.1972r.
25.	Kielcze g. Smardzewo	„	0,05	1945	„	brak	„
26.	Brudzewo g. „	„	0,13	1945	„	10700	„

FRIEDHÖFE IM GEBIET DER GEGENWÄRTIGEN WOIWODSCHAFT LEBUS IN DEN JAHREN 1945-1975

Zusammenfassung

Das Thema des vorliegenden Artikels ist die Frage des Verhältnisses zum deutschen Kulturerbe nach dem Zweiten Weltkrieg, am Beispiel des Schicksals der ehemaligen deutschen Friedhöfe im Gebiet der gegenwärtigen Woiwodschaft Lebus. Es ist allgemein bekannt, dass die Kriegshandlungen über das verhängnisvolle Schicksal von Denkmälern materieller Kultur entschieden haben. Es war wie eine Ironie des Schicksals, dass gerade in der Friedenszeit viele von ihnen es nicht geschafft haben, sich den gezielten Handlungen zentraler und lokaler Behörden sowie auch nach 1945 der „Ordnungswillkürlichkeit“ der hierher gekommenen Ansiedler zu widersetzen. Die Skala des Problems kann geprüft werden, indem man die Archivbestände unter dem Gesichtspunkt des Schicksals von dem Kulturerbe durchsieht. Dessen bedeutender Teil sind zweifellos die ehemaligen Nekropolen. Friedhöfe waren ein ausgezeichnetes Beispiel für die Herausbildung der Stimmung in der Nachkriegszeit und des Verhältnisses zum Kulturerbe, und das Gebiet, das in den Jahren 1950 - 1975 zu der Woiwodschaft Zielona Góra gehörte, bildet eine unbestreitbare Quelle für die genannten Forschungen.

CEMETERIES IN THE REGION OF PRESENT LUBUSKIE PROVINCE DURING 1945-1975

Summary

The subject of this article is an issue of relation to German heritage after the 2nd World War, basing on the example of past German cemeteries in present Lubuskie Province. It is a well-known fact, that warfare foredoomed the existence of historic monuments, however, to make things worse, it was a peace time when many of them couldn't survive being the target of central and local administration's actions as well as newcomers' after 1945. We can consider the question by browsing through archives of culture inheritance which undoubtedly consists of necropolises. Cemeteries are an ideal example of forming the past-war sentiments and attitudes towards culture inheritance. The region being part of Zielonogórskie Province, during 1950 - 1975, is an undeniable source of such investigations.